

* До речі, платня викладачів УВУ не досягала й половини платні викладачів чеського й німецького університетів у Празі, а пенсійне страхування професорів УВУ було здійснено тільки у 1936 р.

³² ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 140, арк. 222, 233.

³³ Там же, арк. 422—425.

³⁴ Там же, арк. 480.

³⁵ Там же, оп. 2, спр. 47, арк. 37.

³⁶ Там же, спр. 57, арк. 1—2; оп. 1, спр. 140, арк. 500.

³⁷ Там же, арк. 504.

³⁸ Український В. Назв. праця.— Т. 1.— С. VIII—IX.

* Тут не враховані асистенти кафедр та професорські стипендіати. У 1940 р., наприклад, на тимчасову роботу при кафедрах УВУ асистентами й лаборантами було зараховано понад 50 учителів—емігрантів з Карпатської України, які змушені були залишити цей край в зв'язку з його угорською окупацією.— ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 140, арк. 264—265.

** Заслугує на увагу, зокрема, підготовлене М. Мушинкою під редакцією К. Вислобокова видання «Академік Станіслав Дністрянський 1870—1935. Біобібліографія» (К., 1992), що є першою вдалою спробою наукової характеристики життя й діяльності визначних представників української науки і культури за рубежом.

³⁹ Академік Станіслав Дністрянський 1870—1935.— С. 5.

⁴⁰ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами.— Ужгород, 1993.— С. 114—115.

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 138, арк. 158—159, 179.

⁴² Там же, арк. 202—203.

⁴³ Там же, арк. 339.

⁴⁴ Там же, спр. 132, арк. 91.

⁴⁵ Наріжний С. Назв. праця.— С. 132.

⁴⁶ Мушинка М. Українці Чехо-Словаччини // Українська діаспора.— 1993.— № 3.— С. 43; ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 300, арк. 283; Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 2238, арк. 2.

⁴⁷ Подільчак М. Український вільний університет у Празі // За вільну Україну.— 1992.— 21 трав.

⁴⁸ Наріжний С. Назв. праця.— С. 127—128.

⁴⁹ Український В. Назв. праця.— Т. 2.— С. 119—124.

⁵⁰ Там же.— Т. 1.— С. X; Наріжний С. Назв. праця.— С. 128.

⁵¹ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 140, арк. 220.

⁵² Там же, арк. 188.

⁵³ Бочковський О. І. Т. Г. Масарик: національна проблема та українське питання: (Спроба характеристики та інтерпретації).— Подєбради, 1930.— С. 180.

* * *

М. С. Поліщук (с. Соловіївка Житомирської обл.)

Учительські семінарії в Правобережній Україні в другій половині XIX ст.

Всвітлення стану середньої педагогічної освіти на Правобережній Україні, яка після 1793 р. була на окремому становищі в складі Російської імперії, становить певний науковий інтерес і деякою мірою заповнює прогалину в історії культури українського народу. Спеціальна література з цього питання в дореволюційний час не видавалася, за винятком кількох брошур¹, не досліджувалася ця тема й радянськими істориками.

Кінець 50-х — початок 60-х рр. XIX ст. на Україні ознаменувалися новим піднесенням національного й культурного відродження. В цей час створюються недільні школи для навчання дорослого населення грамоти, видаються шкільні підручники українською мовою. Однак невдовзі ці перші кроки у розвитку національної освіти були заборонені царизмом.

Після скасування кріпосного права в країні гостро постало питання про навчання народу. К. Д. Ушинський відзначав, що десятої час-

тнини оброку, яку кріпосні сплачували своїм панам, достатньо для утримання народних шкіл у більшості сіл. Проблема полягала у відсутності вчителів для них².

У статті «Проект учительських семінарій», написаній у 1861 р., К. Д. Ушинський розробив план заснування цих навчальних закладів. Він мав загальний, уніфікований для всієї Російської імперії характер. Однак уряд не поспішав відкривати їх. На початку 60-х рр. було засновано лише кілька вчительських семінарій у Фінляндії і Польщі і одна в м. Молодечно в Білорусії*.

Царський уряд надавав великого значення функціонуванню казенних шкіл на Правобережній Україні, де був сильний національно-визвольний рух за відновлення Польщі в кордонах 1772 р. Тому постало питання про підготовку вчителів для них. Інспектор казенних шкіл Київського шкільного округу М. А. Тулов склав проект заснування педагогічних шкіл, який був затверджений попечителем цього ж округу і схвалений київським, волинським і подільським генерал-губернатором.

Перша педагогічна школа була відкрита в Києві в приміщенні університету і розпочала свою діяльність наприкінці квітня 1862 р. Через брак коштів на запрошення М. А. Тулова в ній погодилися на громадських засадах працювати викладачі університету та місцевих київських гімназій, а також студенти університету. Зокрема, в Київській тимчасовій педагогічній школі викладали професор богослов'я Київського університету Н. А. Фаворов, вчителі 2-ої та 1-ої київських гімназій П. Г. Лебединцев, О. І. Писецький, О. С. Худзінський, А. Д. Юркевич, І. М. Сошенко, Ф. Х. Петрушевський, І. Я. Ростовцев, Ф. О. Беляев, вчитель Києво-Подільської повітової дворянської школи Стефанович, а також студенти, які вже мали досвід роботи в недільних школах: Рубісов, Шульженко, Драгоманов, Стефанович, Гулак-Артемівський (родич відомого композитора С. С. Гулака-Артемівського) та ін.

М. Н. Драгоманов у статті «Як повинно бути поставлено питання про російську народну освіту в Південно-Західному краї» так формулював завдання, що їх ставили перед учителями у цій школі: «Південноросійський (український.— М. П.) учитель повинен знати історію і побут південноросійського народу, розуміти і поважати дух його, що відбився в поезії. Народний учитель в південноросійському краї для того, щоб протидіяти полонізму, повинен знати відмінність південноросійського народу від польського, повинен бути знайомий з тими здоровими і симпатичними якостями малороса, які, будучи розвинуті і освічені освітою, повинні поставити їх не нижче, якщо не вище горезвісної інтелігенції. Тільки знаючи народ південноросійський, симпатизуючи йому, вчитель... може плідотворно впливати на народ і викликати в ньому самоповагу. Це останнє досягалося в Педагогічній школі викладанням місцевої історії і поясненням особливостей народної російської поезії, і південноросійської зокрема»³.

Педагогічна рада Київської тимчасової педагогічної школи була в 1862—1864 рр. своєрідним комітетом, що керував справою заснування російських шкіл на Правобережній Україні. Проте реакція почала нападки на цей заклад, побоюючись, що викладачі Педагогічної школи можуть захопитися поширеними серед молоді ідеями про необхідність надання освіти сільського населення місцевого (малоросійського характеру)⁴.

Викладачі Київської тимчасової педагогічної школи мали намір скласти «Книгу для читання в народних школах Київського шкільного округу», де передбачалися й статті про Україну. В її створенні взяли участь професор Київського університету В. Б. Антонович, інспектор 2-ої київської гімназії І. І. Слепушкін, викладач Київського інституту шляхетних дівчат Є. В. Судовщиков, а також М. П. Драгоманов та П. К. Левицький⁵.

Педагогічна школа сприяла поширенню освіти серед населення

Правобережній Україні і в цьому реакційні кола бачили загрозу для себе. Попечитель Київського шкільного округу став перешкоджати її дальшому розвитку. Спочатку від управління школою було відсторонено Тулова і Слепушкіна, потім припинено роботу над згаданою вище читанкою, яку реакціонер В. М. Юзефович назвав у газеті «Киевлянин» польською інтригою. Нарешті, в 1864 р. було ліквідовано й саму школу.⁶ Це дуже ускладнило заснування народних шкіл, адже не вистачало підготовлених учителів. Як бачимо, царизм придушував будь-яку ініціативу просвітителів 60-х років XIX ст. Міністр освіти Толстой не співчував ідеї про необхідність відкриття учительських семінарій. В 1866 р. він заявив, що «потреба в учительських семінаріях не зумовлюється нинішнім становищем справи, для народу потрібна лише розумна грамотність, для чого не потрібні дорогі вчителі. Їх можна знайти в сільському духовенстві, в семінаристах»⁷⁻⁸. Однак пізніше під тиском прогресивної громадськості він змушений був змінити своє ставлення до цього питання.

26 травня 1869 р. вийшов указ про заснування народних шкіл на Правобережній Україні, яким також передбачалося відкриття в сільській місцевості однієї з губерній краю учительської семінарії⁹. Невдовзі, 22 жовтня того ж року, в Києві було відкрито учительську семінарію Південно-Західного краю. Спочатку термін навчання в ній обмежувався двома роками, але в 1871 р. на клопотання Київського шкільного округу Міністерство народної освіти дозволило збільшити його до трьох років. 1 серпня 1873 р. учительська семінарія була переведена в містечко Коростишів на Київщині.

Як адміністрація шкільного округу, так і місцеві власті розуміли, що для сільських народних шкіл найбільш вигідним і дешевим буде вчитель — вихідець із селян. Тому київський, подільський і волинський генерал-губернатор в «Записці щодо проекту загального плану народних шкіл» від 5 травня 1862 р. писав міністру народної освіти Головіну, що вчителі із селян та інших податних станів, якщо їх звільнити від тілесних покарань, податків і рекрутської повинності, будуть працювати в народних школах за невелику плату¹⁰.

Царське самодержавство надавало великого значення релігійно-моральному вихованню семінаристів. Так, «Правилами для вступників у Коростишівську учительську семінарію і тих, хто навчається в ній», опублікованими в 1882 р., передбачалося дисциплінарне покарання аж до виключення з навчального закладу тих, хто нехтує виконанням релігійних обов'язків¹¹. Однак учні часто порушували цей параграф, завдаючи чимало клопоту начальству. Зокрема, у звіті за 1876 р. директор учительської семінарії відзначав занепад релігійного почуття в учнів, зауважуючи при цьому, що це привноситься здебільшого дітьми церковнослужителів¹². У 1900 р., наприклад, за постановою педагогічної ради учительської семінарії чотирьом вихованцям було знижено оцінку з поведінки за ухиляння від богослужіння. Такі заходи покарання учнів вживалися часто.

14 травня 1877 р. міністр освіти Толстой зажадав від попечителя Київського шкільного округу посилити морально-виховний вплив на учнівську молоді семінарій, щоб запобігти проникненню до цих закладів антирелігійних, аморальних чи антиурядових вчень¹³. Адже з вихованців учительських семінарій намагалися зробити покірних слуг самодержавства, слухняних виконавців антинародної політики царизму в галузі освіти. Ще в 1875 р. було затверджено «Інструкцію учительським семінаріям Міністерства народної освіти», де особлива увага приділялася вихованню майбутніх учителів у дусі відданості престолу і церкві.

Однак передова частина вихованців учительських семінарій, не задовольняючись казенною системою навчання, розширювала свій світогляд, читаючи революційну літературу. Серед учнівської молоді розповсюджувалися нелегальні видання. Так, з Коростишівської учитель-

ської семінарії було виключено в 1879 р. учнів П. Руденка та Ф. Кононенка за читання газети «Земля і воля», яку видавали народники¹⁴⁻¹⁵. Проте репресивні заходи властей не могли спинити прагнення молоді до правди і справжніх знань. Чимало випускників цієї семінарії вступили безпосередньо на шлях революційної боротьби з царським урядом. Зокрема, І. Білич та М. Лозинський, які в 1881 р. закінчили навчання і потім працювали вчителями народних шкіл на Полтавщині, були членами революційного гуртка в м. Гадячі. Царські шпики вислідили й розгромили цей гурток, а його учасників було піддано покаранню, зокрема, І. Білича за вироком суду вислано на три роки до Сибіру, М. Лозинського — на два. На заслання відправлено й вихованця цієї ж учительської семінарії Н. Франчука, який навіть не входив до гуртка, а лише мав зв'язки з ним¹⁶⁻¹⁷.

Навчальний процес в учительських семінаріях був на низькому рівні, в них не вистачало кваліфікованих викладачів. Причина цього полягала, зокрема, у низькій заробітній платі в цих закладах. Часта зміна вчителів негативно відбивалася на успішності семінаристів.

За рівнем викладання учительські семінарії мало чим відрізнялися від повітових шкіл. У 1872 р. було дозволено відряджати за кордон, особливо в Німеччину, директорів та викладачів учительських семінарій з метою запозичення передового досвіду¹⁸.

До Коростишівської учительської семінарії здебільшого поступали учні з міських двокласних шкіл, і навчання будувалося на основі п'ятирічної школи. Серед предметів, що викладалися в семінарії, були закон божий, російська і церковнослов'янська мови, арифметика, геометрія, російська і загальна історія, російська і загальна географія, природознавство, чистописання, малювання, основи педагогіки, гімнастика, співи та практичні заняття в школі. Такі навчальні предмети, як українська мова і література, історія України та географія України були заборонені **. Це викликало протест з боку педагогічної громадськості і широких кіл суспільства.

Поряд з українськими прогресивними діячами культури на захист української мови виступав і відомий російський педагог К. Д. Ушинський, який у статті «Педагогічні замітки про Швейцарію», написаній у 1862 р., з гіркотою зазначав, що «Наша багата південноросійська мелодійна, співуча мова, на якій розмовляють 14 мільйонів народу, на якій існує така народна література, якою не може похвалитись жоден народ, на якій ще недавно співав Шевченко, виганяється зі школи як яка-небудь чума»¹⁹. Він обстоював потребу кожного народу вчитися рідною мовою, вказуючи що «немає насильства більш нестерпного, як те, що бажає відібрати в народі спадщину, створену незчисленими поколіннями його віджилих предків»²⁰.

Учительська семінарія надавала лише більш-менш міцну педагогічну і трудову підготовку майбутнім учителям та навички педагогічної практики в школі, знання ж основ науки в учнів були недостатніми. Не існувало й відповідної матеріальної бази для навчання, зокрема, не вистачало приміщень для навчальних кабінетів, майстерень, бібліотеки. Тяжким було й матеріальне становище семінаристів через мізерність коштів, що їх надавала казна; адміністрації доводилося скорочувати кількість стипендій, щоб збільшити їх розмір²¹.

Коростишівська учительська семінарія, однак, випускала вчителів, які вважалися краще підготовленими для роботи в народних школах, ніж вихованці духовних семінарій, які становили третину всіх учителів народних шкіл. А найкращими викладачами попечитель київського шкільного округу вважав вихованців колишньої Київської тимчасової педагогічної школи та учительської семінарії.

Прийом учнів до учительських семінарій проводився за програмою сільських двокласних шкіл, але до них приймалися й колишні учні гімназій та інших середніх навчальних закладів, які з різних причин

були звітні виключені. Міністерство народної освіти запропонувало 30 червня 1885 р. директорам учительських семінарій при прийомі учнів з числа тих, що раніше навчалися в середніх навчальних закладах, збирати найретельніші відомості про моральні якості та здібності цих учнів, бо вони становлять «самий дурний елемент» у семінаріях²².

З Коростишівської учительської семінарії вийшло чимало досвідчених педагогів, деякі з вихованців стали письменниками, культурно-громадськими діячами. У 1898 р. закінчив семінарію С. В. Васильченко (Панасенко), який згодом став українським письменником. У ній працювали свого часу талановиті й здібні педагоги, як, наприклад, художник І. М. Сошенко, який був другом Т. Г. Шевченка і брав участь у визволенні поета з кріпацтва, художник М. І. Мурашов, педагоги М. О. Андрієвський, В. К. Совинський, М. П. Кудрицький, І. Н. Давидович та ін. З діяльністю семінарії тісно пов'язане ім'я І. Я. Посяди, близького друга Т. Г. Шевченка, члена Кирило-Мефодіївського братства, першого директора цього навчального закладу.

У звіті за 1872 р., поданому міністром народної освіти на ім'я царя, було вказано на недостатню кількість учительських семінарій в країні, що в свою чергу гальмувало розвиток початкової освіти. Зокрема, він пропонував відкрити по одній учительській семінарії в Петербурзькому, Московському, Віленському, Одеському, Харківському і Казанському шкільних округах. Створена для розгляду цього питання комісія схвалила його. Крім того, міністр народної освіти запропонував заснувати з 1875/1876 навчального року учительську семінарію в Київському шкільному окрузі²³. Її було відкрито 1 листопада 1875 р. в м. Острозі на Волині²⁴.

Кількість учнів у семінарії була незначною, оскільки не вистачало приміщень, до того ж діти з бідних верств населення вагалися поступати до цього навчального закладу через незначну стипендію. Однак Міністерство народної освіти відхилило 18 липня 1878 р. клопотання про збільшення стипендій учням²⁵. У квітні 1879 р. директор Острозької учительської семінарії поскаржився начальству Київського шкільного округу на незадовільний склад учнів цього навчального закладу. Він повідомив, що до семінарії поступають учні однокласних і двокласних сільських шкіл і навіть міських шкіл, «у яких єдиний розрахунок — це не вчителювання, а звільнення від військового обов'язку і інші переваги учительського звання»²⁶. Тому директор просив, щоб інспектори народних шкіл та штатні наглядачі міських двокласних шкіл рекомендували кращих учнів до вступу в учительську семінарію.

Через відсутність приміщень, як уже згадувалося, учительська семінарія кожні два роки припиняла набір нових учнів і тому в перші роки свого існування підготувала незначну кількість учителів. Та й в наступні роки, коли було збудовано власне приміщення семінарії, кількість випускників була незначною. Так, з 1881 по 1884 рр. випущено 36 вчителів²⁷, у 1886 р. — 9, 1888 — 11²⁸.

У листопаді—грудні 1890 р., а також наступного року попечитель Київського шкільного округу клопотався перед Міністерством народної освіти про закриття Острозької учительської семінарії, а кошти в сумі 14 810 крб, що вивільнилися б від асигнування на її утримання, використати на відкриття сьомого та восьмого класів Острозької прогімназії та двокласних міських шкіл у Рівному й Острозі. Однак обставини змінилися. 6 липня 1891 р. було ліквідовано Дедеркальський римсько-католицький монастир у Кременецькому повіті на Волині, і уряд дозволив передати всі будинки разом із садибою для семінарії. А 29 травня 1893 р. — перевести її у с. Великі Дедеркали. Приміщення семінарії залишилося Острозькій прогімназії. За період з 1875 по 1900 рр. Дедеркальська учительська семінарія підготувала для народних шкіл, за неповними даними, 197 учителів.

Обидві учительські семінарії не могли задовольнити потребу у кад-

рах для народних шкіл. Тому на прохання інспектора народних шкіл Подільської губернії Білявського на початку 70-х років XIX ст. Київський шкільний округ дозволив відкрити при Могилівській двокласній міській школі педагогічні курси для підготовки вчителів з числа випускників цієї школи²⁹. І лише в 1907 р було відкрито учительську семінарію в с. Потоки Вінницького повіту.

В розглядуваний період на Правобережній Україні, крім Міністерства народної освіти, подібні навчальні заклади засновувало і православне духовенство ***.

Видатні діячі науково-педагогічної думки на Україні в кінці XIX — на початку XX ст. піддали гострій критиці тогочасну систему освіти, яку насаджувало російське самодержавство, адже вона носила антиукраїнський характер. Школа була чужою для народу.

Зокрема, український письменник і педагог І. С. Нечуй-Левицький, який 20 років свого життя присвятив педагогічній роботі, дав цій школі таку оцінку: «...Московська школа на нашій Україні багато відрізняла кращих людей від свого народу, від свого племені, від сім'ї, від батька й матері. А знову народ дуже відрізняв сам себе від панів, від учених українців і косим оком споглядає на їх. Між ними викопана велика безодня і потрібно великої, великої праці не одного генія, щоб засипати ту провалину, почату ляхами, скончену москалями, щоб зв'язати те, що порвала наша недбайливість та стидка українська байдужість, та лежача недобачливість»³⁰.

І. С. Нечуй-Левицький був дуже стурбований таким становищем в цих навчальних закладах, коли з вихованців готували слухняних і покірних прислужників російського самодержавства, коли учням прищеплювали нігілізм, байдужість до всього українського. Адже, як зазначав письменник, «...з українських університетів і других шкіл повиходили хаптурники, хабарники-урядники, неправедні судді, що правого робили винним, а винуватого правим, ті консерватори-вчителі і професори, що вертіли історією по московському наказу, ті офіцери-москалі, що забивали свій же народ на скзекуціях. А народ робив панщину, а поміщики ляхи і москалі дерли останню шкуру з України, тим часом як наші широукраїнці за свою молоду ідею сиділи вже в неволі в далекій московській півночі»³¹.

І. С. Нечуй-Левицький вважав ненормальним таке становище, коли в школах молоде покоління було зовсім позбавлене можливості знайомитись з культурними надбаннями українського народу. Він не раз підкреслював, що «час би вже завести в гімназіях та семінаріях виклади української мови і літератури. Невже нам не дадуть в школах ніякої відомості про Шевченка та Котляревського через 100 років після написання Енеїди?»³².

Б. Д. Грінченко, український письменник і педагог, також прагнув змінити існуючу систему освіти на Україні. Він плекав надію, що вчителі будуть нести народові справжню освіту. З цього приводу він писав: «По учительських семінаріях та вчительських інститутах усяка наука повинна зараз же бути українською мовою. Для тих учителів, які вже тепер є по школах, треба, щоб були прочитані курси української мови, української історії і історії літератури. Всі учителі повинні знати мову того народу, якому вони дають просвіту»³³. Б. Д. Грінченко був твердо переконаний в тому, що «на Україні повинна бути українська школа,— про це нема чого сперечатись. Хто цього не признає, той не педагог, не вчитель — той тільки чиновник-обруситель»³⁴.

Отже, виникнення учительських семінарій на Правобережній Україні було позитивним явищем, оскільки сприяло поширенню освіти серед народу. Проте ці середні педагогічні заклади мали загальом антинародний характер, тому що були осередками виховання віроповіданих прислужників царизму, провідників русифікаторської політики.

¹ Войцехович П. А. Несколько слов по поводу перевода Острожской учительской семинарии в с. Большие Дедеркалы Кременецкого уезда Волынской губернии.— К., 1895; Из жизни Коростышевской учительской семинарии в 1907—1908 гг.— Житомир, 1908; Паломничество воспитанников Коростышевской учительской семинарии в Житомир в 1907 г.— Житомир, 1907.

² Ушинский К. Д. Собр. соч.— М.; Л., 1948.— Т. 2.— С. 254.

* Перші учительські семінарії як осередки підготовки учительських кадрів для початкових шкіл в царській Росії виникли ще в другій половині XVIII ст., коли в 1786 р. Головну народну школу в Петербурзі було перетворено в учительську семінарію. Цей навчальний заклад проіснував до 1801 р. і за цей час підготував 425 учителів, проте в 1803 р. на його базі було створено педагогічний інститут, який готував учителів для гімназій (Журнал Министерства Народного Просвещения, 1865, апрель.— Ч. СХХVI.— СПб., 1865.— С. 2—4).

Статути 1804 та 1828 рр., однак, вимагали педагогічної підготовки від вчителів парафіяльних шкіл, які з 1804 р. почали називатися народними школами. Тому вживалися деякі заходи для підготовки вчителів народних шкіл. Наприклад, в 1828 р. було засновано учительську семінарію в м. Дерпті.

³ Санкт-Петербургские ведомости, 1865, № 137.

⁴ Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 707, оп. 288, спр. 1683, арк. 371 (далі — ЦДІА України).

⁵ Драгоманов М. П. Народні школи.— Женева, 1877.— С. 43—44.

⁶ Там же.— С. 44, 48—49.

^{7—8} Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения. 1802—1902. СПб., 1902.— С. 749.

⁹ Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание второе.— Т. 11.— 14.— Отделение первое, 1869.— СПб., 1873.— С. 514.

¹⁰ ЦДІА України, ф. 442, оп. 812, 1862 р., спр. 81, арк. 5.

¹¹ Житомирський облдержархів, ф. 75, оп. 1, спр. 75, арк. 11.

¹² Там же, спр. 4, арк. 66—67.

¹³ ЦДІА України у Києві, ф. 707, оп. 261, 1879 р., спр. 11, арк. 6.

^{14—15} Там же, оп. 261, 1877 р., спр. 7, арк. 36.

^{16—17} Катренко А. М. Про народовольський рух на Україні (початок 80-х років XIX ст.) // Український історичний журнал, 1968.— № 10.— С. 76.

¹⁸ ЦДІА України, ф. 707, оп. 39, 1873 р., спр. 61, арк. 1—2.

** Царизм видав ряд таємних документів, на основі яких придушувалася культура України: Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р., циркуляр 1881 р. В 1892 р. було заборонено перекладати з російської мови на українську; 1894 р.— заборона ввезення українських книг з-за кордону; 1893 р.— заборона українських дитячих читанок.

¹⁹ Ушинський К. Д. Собр. соч.— М.; Л., 1952.— Т. 2.— С. 79.

²⁰ Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори.— К., 1949.— С. 184.

²¹ ЦДІА Російської Федерації, ф. 733, оп. 202, спр. 564, арк. 13—14.

²² ЦДІА України, ф. 707, оп. 209, спр. 53, арк. 45.

²³ Там же, оп. 87, 1875 р., спр. 5976, арк. 1—2.

²⁴ Там же, арк. 3.

²⁵ Там же, арк. 1, 14.

²⁶ Там же, оп. 209, спр. 203, арк. 16.

²⁷ ЦДІА Російської Федерації, ф. 733, оп. 203, спр. 2071, арк. 43—44.

²⁸ Там же, спр. 2073, арк. 25—26.

²⁹ Там же, оп. 170, спр. 853, арк. 1.

*** Двокласні школи з трирічним терміном навчання почали відкриватися 1896/1897 навчального року і готували вчителів для шкіл грамоти. Церковно-учительські школи призначалися для підготовки вчителів для однокласних та двокласних церковно-парафіяльних шкіл, а також для згаданих двокласних шкіл. Термін навчання в них також становив 3 роки. Таких шкіл було дві: Житомирська на Волині та Михайлівська в Києві.

³⁰ Нечуй-Левицький І. С. Причепи.— Львів, 1889.— С. 110—111.

³¹ Там же.— С. 128.

³² Нечуй-Левицький І. С. Педагогічна пройма в російській народній школі.— К., 1968.— Т. 10.— С. 147.

³³ Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського АН України, рукописний відділ, ф. 1, спр. 31512.

³⁴ Грінченко Б. Д. Народні вчителі і українська школа.— К., 1906.— С. 44.